Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 SHISRRJ | Volume 3 | Issue 5 | ISSN : 2581- 6306

काव्य-शब्दशास्त्रयो: ध्वनिसिद्धान्तविमर्श:

रामकुमारी
अतिथि प्राध्यापिका,
महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय,
उज्जैन (मध्यप्रदेश:), भारत।

Article Info
Volume 3, Issue 5
Page Number: 137-144
Publication Issue :
September-October-2020

Article History
Accepted : 10 Oct 2020
Published : 20 Oct 2020

सारांश:– शब्दसाध्वसाधुप्रतिपादकं शास्त्रं शब्दशास्त्रम् आहोस्वित् पदशास्त्रम् व्याकरणशास्त्रमिति वा। साहित्यस्य काव्यस्य वा तत्त्वप्रतिपादकं शास्त्रं साहित्यशास्त्रं काव्यशास्त्रं वेत्ति। ध्वनितत्त्वविषयकविचार: न केवलं साहित्यशास्त्रे विवेचिता:, अपितु वेदाङ्गेषु, उपनिषत्सु दर्शनशास्त्रेषु च अवलोकनेन सर्वत्र दरिदृश्यते।

मुख्यशब्द:- काव्यशब्दशास्त्र:, ध्वनिसिद्धान्त:, विमर्श:।

शब्दसाध्वसाधुप्रतिपादकं शास्त्रं शब्दशास्त्रम् आहोस्वित् पदशास्त्रम् व्याकरणशास्त्रमिति वा। साहित्यस्य काव्यस्य वा तत्त्वप्रतिपादकं शास्त्रं साहित्यशास्त्रं काव्यशास्त्रं वेत्ति। ध्वनितत्त्वविषयकविचार: न केवलं साहित्यशास्त्रे विवेचिता:, अपितु वेदाङ्गेषु,उपनिषत्सु दर्शनशास्त्रेषु च अवलोकनेन सर्वत्र दरिदृश्यते। परञ्च व्याकरणशास्त्रेध्वनिविषयकविहितविचार: सर्वेषु शास्त्रेषु प्रमाणभूत:परमसिद्धान्तभूतश्च।यतो 'सर्वशास्त्रोपकारकं व्याकरणमिति'। ध्वनिप्रतिपादक: ध्वन्यालोके ध्वनित: आनन्दवर्धनाचार्य:–

वैयाकरणा: व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम्।[1]

पदमञ्जरीकारा हरदत्तमिश्रा अप्यवोचन् -

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत्।

प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम्।।[2]

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते।[3]

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

व्याकरणशास्त्रे न केवलं शब्दतत्त्वानि निहितानि विवेविचानि च,अपि च दार्शनिकतत्त्वानि,काव्यशास्त्रस्य प्रमेयभूता: रसोलङ्कारध्वनिसिद्धान्ता: इत्यादय: अनुसन्धेयविषया: शास्त्रीयरीत्या विवेचिता:।

किन्नाम ध्वनिरिति?कश्च व्युत्पत्ति:?

'ध्वनि' शब्दोऽयं 'ध्वन शब्दे' इत्यस्माद् धातो: 'खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च'[4] इति सूत्रेण 'इ' प्रत्ययेनैव सिद्धयति।

ध्वनिपदमिदम् अनेकार्थवाचकम्। तद्यथा-

1.ध्वनतीति ध्वनिरिति कर्तृव्युत्पत्त्या व्यञ्जकशब्दे।

2.ध्वन्यते इति ध्वनिरिति कर्मव्युत्पत्त्या व्यञ्जनाशक्तेर्वाचकम्।

3.ध्वननं ध्वनिरिति भावव्युत्पत्त्या रसादिप्रतीतिरर्थ:।

4. ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति अधिकरणव्युत्पत्त्या उत्तमकाव्यमर्थ:।

काव्यशास्त्रदृष्ट्याध्वनिविमर्श:-

साहित्यशास्त्रे रसालङ्कारा:, रीति, ध्वनि, वक्रोक्ति, औचित्यविचारादिप्रमुखविषया: सन्तीति। काव्याभिलाषिणाम् काव्यजिज्ञासूणाञ्च कृते काव्याचार्या: वादप्रतिवादरूपेण स्वप्रतिभाकौशलै: काव्यालङ्कारादिविषया: लौकिकोदाहरणै: दृष्टान्तैश्च प्रतिपादिता:। एतेषु विषयेष्वन्यतम: विषय: अन्यतम: वाद: सिद्धान्तो वास्ति ध्वनिसिद्धान्त:। ध्वनिसिद्धान्तोऽयमतीव रमणीय:गहनीय:वर्तते।

साहित्यदर्पणे तस्य लक्षणं प्रोवाच-

"वाच्यातिशायिनी व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्"[5]

वस्तुतस्तु ध्वनति व्यञ्जनया रसादीन् प्रत्यायतीति ध्वनि: शब्दार्थसमुदाय इत्यर्थ:।

यत्र वाच्यार्थपेक्षया व्यङ्यार्थस्याधिकचमत्कारिता,'ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनि:' इति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्।

यथा-

कदली कदली करभ: करभ:,करिराजकर: करिराजकर:।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृश:।।

इत्यत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दा: पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति,जाड्यातिशयश्च व्यङ्ग्य:। अत्र वाच्यात् कदल्याद्यर्थ विशेषाद् अधिकचमत्कारी जाड्यातियरूपोऽर्थ:,इति ध्वनिर्नामतोत्तमम् काव्यमिदम्।

अथ च

यत्रार्थ: शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।

व्यङ्क्त: काव्यविशेष: स ध्वनिरिति सूरभि: कथित:।।[6]

यत्र=यस्मिन् काव्ये,वाक्ये,रचनायां वा,अर्थ: शब्दो वा वाच्य: वाचको वा उपसर्जनी-कृत स्वार्थौ - उपसर्जनीकृत:=गौणीकृत:,स्वात्मा=वाचक: अर्थश्च =वाच्यश्च येन स: तमर्थम्=वाच्यभिन्नमर्थम्,

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव इत्यनया कारिकयाऽभिहितं प्रतीयमानार्थम् व्यक्त:=प्रतीतिविषयीकृत: स=काव्यविशेष: ध्वनिरिति=ध्वनि-नामधेय:,सूरिभि:=बुधै: वैयाकरणै:,काव्यतत्त्वविद्धि:वा कथित:=अभिहित:।

स्वश्च अर्थश्च इति स्वार्थौ।वाच्यवाचकौ व्यंग्यार्थोपकारकत्वात्,गुणीकृत्य व्यंग्यार्थं बोधयत:इत्यत्र तात्पर्य: पर्यवसित:।शब्दश्चार्थश्च व्यङ्ग्यार्थ बोधयत इति ग्रन्थकर्तुराशय: स्वार्थो अप्रधानं कृत्वा इति। अप्रधानोपसर्जने इत्यमर:।

तदुक्तं साहित्यदर्पणे-

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थ:शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रय:।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता।।

मम्मटाचार्यानुसारम्-

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधै: कथित:।।"[7]

पण्डितराजजगन्नाथमतानुसारम्-

'शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ

कमप्यर्थमङ्कारस्तदाद्यामिति'।[8]

'काव्यस्यात्मा ध्वनि:' इति व्यवहारादथ च **काव्यस्यात्मा च एवार्थ:**[9]।शब्दार्थशरीरन्तावत् काव्यमिति यत्र काव्यव्यवहार: प्रसिद्ध: तत्र शरीरत्वे सति तस्मिन् चैतन्यलावण्यादिप्रतीतौ काव्यस्य आत्मा अपि वक्तव्यमिति। अत एवोच्यते काव्यस्यात्मा इति।काव्यशरीरस्य आत्मतत्त्वं नाम।स एव व्यञ्जनागम्य एव अर्थ:। तदेव स्फोटयति -तथा चादिकवे: पुरा:।

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवे: पुरा:।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थ: शोक: श्लोकत्वमागत:।।[10]

पुरा आदिकविवाल्मीकि: नित्यकर्मनिवृत्तये गच्छन् केनचित् व्याधेन व्यापाद्यमान क्रौञ्चद्वन्द्वमध्ये एकं ददर्श,तदैव अपरया क्रौञ्चा वियोगजन्यकरुणस्थायिभावं शोकं सहृदतयाऽसह्यमान सहसा व्याधं शशाप-

मा निषाद!प्रतिष्ठां त्वमगम: शाश्वती: समा।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी: काममोहितम्।।[11]

तदेव लौकिकसाहित्यस्यादिभूतं अनुष्टुब्छन्दबद्धं सहसा स्फुरितं काव्यरत्न कवितारूपेण बहिरागत:। सोऽयं प्रतीयमानार्थरूप: करुणरसस्य स्थायिभावश्श्लोक:।

तदेव ध्वनिकारेण प्रथममेवोक्तम् प्रतीयमानमित्यादिना-

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।

यत्तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु।।[12]

कर्मव्युत्पत्त्यानुसारेण ध्वन्यते यः सः ध्वनिरिति ध्वनिपदाभिधेयो व्यङ्ग्यार्थ:काव्यस्यात्मा इति ध्वनिकाराभिप्रायेण सिद्धम्। अयमेव सिद्धान्तश्चापि।

तत्र ध्वनिः द्विविधः-

एकः लक्षणामूलः,अपरः अभिधामूलः। तत्र विवक्षिताविवक्षितादि नैकैः भेदोपभेदाः सन्तीति।

शब्दशास्त्रदृष्ट्याध्वनिविमर्शः 'ध्वनिः' शब्दस्य प्रयोगः महाभाष्यकारः शब्दानुशासनमिति उपदेशप्रसङे पस्पशान्हिके 'कस्तर्हि शब्दः?' इति प्रश्नोत्तरपक्षं समादधति–

"प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्द इत्युच्यते। तद्यथा -शब्दं कुरु,मा शब्दं कार्षीः। शब्दकार्ययं माणवकः इति ध्वनिकुर्वन्नेवमुच्यते। तस्माद् ध्वनिः शब्दः।[13]

वैय्याकरणनये ध्वनिप्रकारः

तत्र तावच्छब्दो द्विविधः स्फोटो ध्वनिश्च[14]।ध्वनिरपि द्विविधः प्राकृतो वैकृतश्च।तत्र प्राकृतो नाम येन विनाऽभिव्यक्तं स्फोटस्वरूपं न परिच्छिद्यते। विकृत एव वैकृत इति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः।प्राकृतेन ध्वनिनाऽस्फोटरूपं येन ध्वनिना प्रचितप्रचिततरं कालं पुनः पुनरविच्छेदेनोपलभ्यते स वैकृतः।यावदयं ध्वनिर्नोपरमति तावदुपलभ्यते स्फोट इति हि स्थितिः। तदुक्तम्–

शब्दस्यग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते।

वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते।।

प्राकृतध्वनिं विना स्फोटः सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा न भासते।अयमेव ह्रस्वदीर्घप्लुतादिव्यवहारहेतुरिति प्राकृतध्वनिगतकालभेदः प्राकृतध्वन्यभिन्नत्वेन स्फोटे प्रतीयते। वैकृतध्वनिस्तु प्राकृतध्वनिप्रतीतं स्फोटमुत्तरकालं स एवायमित्यनेन चिरकालमुपलम्भयति।वैकृतध्वनिभिः स्फोटो न भिद्यते।

तदुक्तम्–

शब्दस्योर्ध्वमिभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः।

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते।।[15]

तिसृषु वृत्तिषु समुपोहन्ते कारणानि भवन्ति,स्फोटस्तु तैर्न भिद्यत इति तदर्थः।

अनयोर्ध्वन्योः शब्दोत्पत्तेः प्राग्यानि कम्पनानि भवन्ति,तानि प्राकृतध्वनेःभवन्ति,भवन्ति च शब्दोत्पत्तेः पश्चाद्यान्यनुरणनानि,तानि वैकृतध्वनेरिति विद्वद्भिर्विभावनीयम्।

यथा– केनचित् घटमानयेति वैखरीनादः प्रयुक्तः, सः केनचिच्छ्रोत्रेन्द्रियेण गृहीतः स नाद इन्द्रियद्वारा बुद्धिहृद्गतस्सन्नर्थकबोधकं शब्दं स्वनिष्ठकत्वादिना व्यञ्जयति तस्मादर्थबोधः। स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्या स्फोटः।

उच्चारयितुस्तु युगपदेव मध्यमावैखरीभ्यां नाद उत्पद्यते।तत्र वैखरीनादो वह्नेः पूत्कारादिवन्मध्यमानादोत्साहकः मध्यमानादस्फोटं व्यञ्जयतीति शीघ्रमेव ततोऽर्थबोधः। परस्य विलम्भेनानुभवसिद्धत्वात्।अतएव **श्रोत्रोपलब्धिबुद्धिर्निर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितः आकाशदेशः शब्दः**।।[16]

*<u>**स्फोटध्वन्योः सम्बन्धः**</u>* ध्वनिः सफोटाभिव्यक्तौ निमित्तः।

यथोक्तं-

द्वावुपादान शब्देषु शब्दौ शब्दविदोविदुः।

एको निमित्तः शब्दानामपरेऽर्थे प्रयुज्यते।।[17]

अभिव्यक्तिवादिनः इत्थं प्राह-

इन्द्रियस्यैव संस्कारः शब्दस्यैवोभयस्य च।

क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयोभिव्यक्तिवादिनाम्।।[18]

अत्र त्रयवादाः इत्थं विद्वद्भिः क्रियते-

- ध्वनिभिः इन्द्रियस्यैव नाम श्रवणेन्द्रियस्य संस्कारः क्रियते येन कर्णेन्द्रियः शब्दग्रहणयोग्यतां दधाति स्फोटः अभिव्यक्तश्च भवतीति प्रथमं मतम्।
- ध्वनिभिः शब्दस्यैव संस्कारः क्रियते येन शब्दस्य ग्राह्यत्वशक्तिः उद्बुद्धा भवति।स च शब्दः इन्द्रियग्राह्यः भवतीति द्वितीयं मतम्।
- ध्वनिभिः शब्दस्य इन्द्रियस्य च उभयोः संस्कारः क्रियते यथा चक्षुषा रूपग्रहणे तेजसा द्वयोरपि संस्कारः क्रियते इति तृतीयं मतम्।

ध्वनेः ग्रहणविषयेऽपि वाक्यपदीयकारः इत्थं प्रोवाच-

स्फोटरूपाविभागेन ध्वनिर्ग्रहणमिष्यते।

कैश्चित् ध्वनिरसंवेद्यःस्वतन्त्रोऽन्यैःप्रकल्पितः।।[19]

अर्थात्

1.स्फोटस्वरूपात् अविभागेन

2.ध्वनिः स्फोटस्य उपलब्धौ असंवेद्यः

3.ध्वनिः स्फोटस्य उपलब्धौ स्वतन्त्रः

शब्दानित्यत्ववादिनां मते स्फोटनादयोः स्वरूपम्

यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते।

सःस्फोटःशब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः।।

वैयाकरणनये य:प्राकृत: स:तार्किकमते स्फोट:,यश्च वैकृत:स तर्के ध्वनि:उच्यते। तदेवं तार्किकानुसारं स्फोटध्वन्यो: जन्यजनकभाव सम्बन्ध:। जन्यो ध्वनि:,जनकश्च स्फोट:।[20]

स्फोटवाद:

शब्दशास्रे नैकेषु सिद्धान्तेष्वन्यतम: सिद्धान्त: भाषाविज्ञानस्य चोद्धारक: मूलसिद्धान्त: स्फोटायनाचार्येण[21] प्रवर्तित:स्फोटवाद:।

स्फोटस्वरूपम्

- स्फुट्यते ध्वनिना अभिव्यज्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या स्फोट:।
- स्फुटत्यर्थोऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या च घञन्त: स्फोटशब्द: निष्पद्यते।
- ध्वनिव्यङ्ग्यत्वे सति अर्थविषयकबोधजनकत्वं स्फोट:।
- वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्य: शब्द: स्फोट:। अर्थात् यद्बलादर्थप्रतीति: स: स्फोट:।

अयं स्फोट: अष्टविध:-

अष्टविधस्फोटात्मको शब्दो वृत्याश्रय:।तत्र वर्णपदवाक्यभेदेन स्फोटस्त्रिधा। तत्रापि जातिव्यक्तिभेदेन पुन:षोढा। अखण्डपदस्फोटोऽखण्डवाक्यस्फोटश्चेति संकलनयाऽष्टौ स्फोटा:।[22]

तथा हि-

1.वर्णस्फोट:

2.पदस्फोट:

3.वाक्यस्फोट:

4.वर्णजातिस्फोट:

5.पदजातिस्फोट:

6.वाक्यजातिस्फोट:

7.अखण्डपदस्फोट:

8.अखण्डवाक्यस्फोट:

एतेषु वाक्यस्फोटो मुख्य:,**तस्यैव लोकेऽर्थबोधकत्वात्तेनैवार्थसमाप्तश्चेति।** तदाह न्यायभाष्यकार:-

पदसमूहो वाक्यामर्थसमाप्तौ इति।[23]

स्फोटस्याखण्डत्वपक्षमाह हरि:-

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च।

वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न श्चन।।[24]

वाणीभेद: -

कोऽयं स्फोट: इति जिज्ञासायामुच्यते- चतुर्विधा[25] हि वागस्ति।

1.परा

2.पश्यन्ती

3.मध्यमा

4.वैखरी

परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा।।

वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः।

मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते।।

परा–

पवनसंस्कारीभूता मूलाधारस्था शब्दब्रह्मरूपा स्पन्दशून्या बिन्दुरूपिणी परा वागुच्यते।

पश्यन्ती– ततः नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाभिव्यक्ता मनोगोचरीभूता पश्यन्ती वागुच्यते।

मध्यमा – ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाभिव्यक्ता तत्तदर्थवाचकस्फोटरूपा श्रोतग्रहणयोग्यत्वेन सूक्ष्मजपादौ बुद्धिनिर्गाह्या मध्यमा वागुच्यते।

वैखरी –तत आस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनोर्ध्वमाक्रामता च मूर्धानमाहत्य परावृत्य च ततस्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्राह्या वैखरी वागुच्यते। एवं रीत्या व्याकरणशास्त्रे साहित्यशास्त्रे च ध्वनिसिद्धान्तः प्रतिपादितः। उभयोः प्रयोजनं तु धर्मार्थकाममोक्षेति चतुर्विध पुरुषार्थः प्राप्तिः आनन्दप्राप्तिः ब्रह्मानन्दावाप्तिश्च।

सन्दर्भाः-

1. ध्वन्यालोकः,आचार्य विश्वेश्वरः,ज्ञानमण्डल लिमिटेड,वाराणसी
2. वाक्यपदीयम्,
3. वाक्यपदीयम्,1.14
4. उणादिकोषः, 4.140
5. साहित्यदर्पणः, 4.23,व्याख्याकारः–शालिग्राम,प्रकाशनम्,मोतीलाल बनारसीदास
6. ध्वन्यालोकः,1 कारिका– 13
7. काव्यप्रकाशः, कारिका–4,आचार्य विश्वेश्वरः
8. रसगङ्गाधरः, 1 सूत्रम्–2
9. ध्वन्यालोकः,कारिका–5
10. ध्वन्यालोकः, 1 कारिका–5
11. वाल्मीकिरामायणम्,1.1
12. ध्वन्यालोकः,प्रथम.कारिका.4

13. महाभाष्यम्,पस्पशाह्निके
14. वैयाकरणसिद्धान्तदिग्दर्शनम्,डॉ.बोधकुमारझा:
15. वाक्यपदीयम्,कारिका 1.77
16. वर्णोच्चारणशिक्षा
17. वाक्यपदीयम्,ब्रह्मकाण्डम्, का.43
18. वाक्यपदीयम्, ब्रह्म.का.78
19. वाक्यपदीयम्,ब्रह्म.का.80
20. वैयाकरणसिद्धान्तदिग्दर्शनम्
21. अष्टाध्यायी,6.1.123
22. परमलघुमञ्जूषा,प्रो.बोधकुमार झा
23. तदेव
24. वाक्यपदीयम्,ब्रह्म.का.73
25. वैयाकरणसिद्धान्तदिग्दर्शनम्

अन्यसहायकग्रन्थबेबसाइटपत्रपत्रिकासूची-

1. पाणिनीय शब्दानुशासनम्,सम्पादक:–सत्यानन्द:वेदवागीश:
2. विद्यारश्मि:,राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,मुम्बई
3. वैयाकरणभूषणसार:,बालकृष्ण पंचोली
4. Sanskrit.nic.in